

פרשת ויגש - נאום יהודה וקהל היעזר שלו

• הרב חנוך וקסמן

הבעייתיות בדבריו של יהודה

בין יהודה לאברהם

כמו סבו, אברהם, שניסה להתמקח עם ה', יהודה ניגש לאדונו ומתחנן:

ויגש אליו יהודה ויאמר בי אדני, ידבר נא עבדך דבר באזני אדני, ואל יחר אפך בעבדך, כי כמוך כפרעה. (מד:יח)

ישנן הקבלות רבות בין תפילת אברהם עבור אנשי סדום לבין דבריו של יהודה בפרשתנו: שניהם "ניגשים" (יח:כג, מד:יח), שניהם פונים לנמען הבקשה בתואר "אדוני" (יח:כז, ל-לב, מד:יח-כ) ושניהם מבקשים כי בקשתם לא תעורר את כעסו (יח:ל, לב; מד:יח). אמנם, ברור כי תפילתו של אברהם ותחינתו של יהודה שונות מבחינה מהותית - אברהם מתחנן לפני ריבונו של עולם, ויהודה מתחנן לפני ריבונו של האוצר המצרי - אך הכתוב, כפי שהראינו לעיל, יוצר השוואה בין שני המאורעות. כמו כן, בשני המקרים ה"תפילה" היא נסיון לעורר רחמים כלפי אלה שנגזר דינם: אברהם מתחנן על סדום, ויהודה - עבור בנימין. גם השיטה בה נוקט המבקש זהה: אברהם מנסה לאתר בסדום קבוצת אנשים נקיים מעוון ולקשר את גורלם לגורל הרשעים; יהודה קובע שיעקב אינו ראוי למות, ומקשר את מותו של יעקב בכליאתו של בנימין.

תביעה לדין ובקשת רחמים

שרטוט גס של טיעוני יהודה יכולים לאשש את הנקודה הזו. יהודה חוזר על השיחה הראשונה בין האחים וה"מצרי" (מד:יח-כג), שיחה בה הוא ציין לראשונה את מותו של אחיו של בנימין, את העובדה שהוא יתום מאם, וכן את אהבתו המיוחדת של יעקב כלפי בנימין (מד:כ וכן מבי:ג). מסתבר שהאחים אמרו למשנה למלך שאם בנימין ירד למצרים הוא ימות (מד:כב). גם אם מוות זה שיהודה מספר עליו הוא מותו של בנימין (כפי שהסבירו רש"י ורמב"ן) ולא של יעקב (כבגסתו של הרשב"ם), יהודה הבהיר את הנקודה: יעקב סבל מספיק, ואין סיבה להמיט עליו עוד סבל.

בחלק השני של הנאום, כאשר יהודה חוזר על השיחה בין יעקב לבין האחים בהיותם כבנען, הוא מדגיש שוב את סבלו של יעקב, ומזהיר כי מותו של יעקב וודאי אם יקרה משהו לבנימין. יהודה מספר שיעקב מסביר ש"אשתו" (היחידה!) ילדה לו "שנים"; האחד - "טרף טרף" ואם יאונה רע לבן הנוסף, מאיים יעקב, "והורדתם את שיבתי ברעה שאלה."

בחלק האחרון של מסכת הטיעונים, יהודה מפרש את מה שהיה רמוז עד כה - נפש האב קשורה בנפש בנו

והיה כראותו כי אין הנער, ומת. והורידו עבדיך את שיבת עבדך, אבינו, ביגון שאלה. (מד:לא)

ראינו, אם כן, כי אברהם ניסה להכניס צד רביעי למשולש אנשי סדום-אברהם-אלוקים, ובכך להציל את אנשי סדום; כך עושה גם יהודה, כאשר הוא מכניס לדיון את יעקב, זקן חף מפשע שסבל כבר רבות בחייו. בקישור בין בנימין, "האשם", לבין יעקב, יהודה מנסה לשכנע את האדון לנהוג ברחמנות.

ייתכן שאנחנו צריכים להבין שיהודה אינו מחפש רחמים בלבד, אלא גם צדק. אברהם טען כי לה' אסור לספות צדיק עם רשע, שהרי הוא שופט כל הארץ, ועליו לעשות משפט (יח:כה). גם יהודה טוען כך כלפי שליט מצרים - אסור להפוך את בנימין לעבד, כי הדבר יגרום למות יעקב, הצדיק.

הצעת ההחלפה

אולם, החלק האחרון של דברי יהודה לא עולה בקנה אחד עם שאר דבריו.

לאחר שיהודה מזהיר את יוסף כי לקיחת בנימין עלולה לגרום למותו של יעקב, הוא מוסיף:

כי עבדך ערב את הנער מעם אבי לאמר, אם לא אביאנו אליך וחסאתי לאבי כל הימים. (מד:לב)

לאחר מכן יהודה מציע את עצמו במקום בנימין, ומנמק זאת בהתחייבות האישית שלו כלפי יעקב:

כי איך אעלה אל אבי והנער איננו אתי, פן אראה ברע אשר ימצא את אבי. (מד:לד)

דבריו האחרונים של יהודה שונים משאר הטיעונים, ומציגים גישה חדשה: במקום פנייה לרגשות הצדק והרחמים של השליט המצרי, יהודה מציע את עצמו כתחליף לבנימין (מד:לג). ההצעה החדשה מעוטרת בתחילתה ובסופה על ידי תיאור היחסים בין יהודה לבין יעקב (מד:לג,לד); יהודה אינו יכול לחטוא לאביו, והוא אינו יכול לשאת את הכאב והסבל של אביו.

ניתן לנסח בצורה חדה וחרیפה יותר את הבעייתיות שבחוסר ההתאמה בין ההצעה של יהודה לבין דבריו הקודמים. ההצעה להחלפה מיותרת, למעשה: אם יהודה כבר בנה טיעון רחמים-דין קלאסי, וטען בהצלחה כי יעקב אינו ראוי לסבול עוד, מדוע להציע את ההחלפה, ומהי התועלת בתיאור ההבטחות ליעקב והכאב האישי? הצעד ההגיוני הוא לחכות לתגובת המשנה למלך, ורק אם הלה סרב - להעלות את הצעת ההחלפה. יתר על כן: כל תיאור יחסי יהודה ויעקב מיותר וחסר תועלת: כלום איכפת לו לשליט המצרי מהבטחותיו של יהודה לאביו או מן היחסים ביניהם?

שיטת הרמב"ן והאברבנאל

מטרתו הבלעדית של יהודה היא ההחלפה

השוני שבין דבריו הראשונים של יהודה לבין הצעת ההחלפה נידון כבר על ידי הרמב"ן והאברבנאל.

לדעת הרמב"ן (מד:יח-ט), למרות שיהודה מנסה לעורר את רחמיו של המשנה למלך, מטרתו היא השגת עסקת החלפה; דבריו הראשונים של יהודה הם רק דברי פתיחה ומבוא להצעתו להשאר במקום בנימין, שהיא תורף בקשתו של יהודה.

הרמב"ן אינו מתייחס לתיאור היחסים בין יהודה לבין יעקב, ועלינו לפנות לאברבנאל להשלמת התמונה. לדבריו, יהודה מסיים את טיעונו בתינו צרתו כחלק מהותי ממאמציו לעורר את רחמי קהלו - הוא זקוק לחסד, בדיוק כמו אביו. כמו כן, יהודה מספר למשנה למלך על הבטחתו לאביו במטרה להבהיר מדוע דווקא הוא מציע את עצמו במקום בנימין.

כלומר, לפי גישות אלו גם הצעת ההחלפה וגם תיאור היחסים שבין יהודה לבין יעקב קשורים לטיעון הכללי של רחמים ודין.

הקושיות על גישה זו

ההסבר לפיו מטרתו הבלעדית של יהודה היא עסקת חליפין לוקה בחסר, שכן הוא אינו מסביר כיאות את הדמיון שבין טיעונו של יהודה לבין דברי אברהם. ההקבלה בין הדברים מרמזת כי הטיעון בעד עשיית משפט ונגד ענישה קולקטיבית של צדיקים ורשעים הוא טיעון חזק דיו כדי לעמוד בפני עצמו.

בעיה שנייה שמעורר הסבר זה היא שאם אכן יהודה מנסה לפנות לרגשי הרחמים של המשנה למלך, אין טעם בהצעת החלפה, שכן רחמים אינם מתבטאים בהעתרות להצעה לשיעבוד האדם הלא נכון.

מלבד זאת, כפי שכבר הרגישו הרמב"ן והאברבנאל בעצמם, הרושם המתקבל הוא שבקשת החלפה הייתה ספונטנית ולא מתוכננת; היא נראית כמו נסיון ההצלה האחרון והלא רציונאלי של אדם מיואש - יהודה מוכן לנסות כל דבר, ובלבד שלא ישאיר את בנימין מאחור.

ניתן לחזק הבנה זו מלשון הכתוב. בחלק הראשון של דבריו, יהודה בונה משולש של המונחים "אדון" "עבד" ו"אב"; המשולש מתאים לרעיון אותו בנינו - יהודה מנסה לשכנע את המשנה למלך מצרים שאין להעניש את אב בשל חטאי בניו. בחלק האחרון של הנאום, החלק בו יהודה מציע את עצמו במקום בנימין (מד:ל-לד), מופיע משולש חדש, בו המונח "אדון" מוחלף במילה "נער"; יהודה מסביר כי החסד והרחמים לא מעניינים אותו, אלא הוא עצמו - יחסיו עם אביו, עם אחיו ועם גורלו.

נוכל אמנם לנקום בגישה של רבותינו, אותה הבאנו לעיל, ולהתעלם מן הקושיות ששיטתם עוררה, אך נוכל לעמוד בפני האפשרות שיש בעיה בכיוון זה; בקשתו של יהודה אכן משתנה באמצע דבריו, כאשר הוא מתחיל בצורה מובנית ומתוכננת, אך מסיים בפרץ רגשות, תוך כדי חשיפת ייאושו בפני המצרי. הוא לא מסוגל לחזור לאביו ללא "הנער", והוא מעדיף להיות עבד לכל חייו מאשר לאכזב את אבא.

"פיצול האישיות" של המשנה למלך

נקודת מבט נוספת למתרחש

הניתוח שלנו לנאום עד כה התבסס על הנחת יסוד משמעותית, והיא כי יהודה מכונן את דבריו אל האדון הרם צפנת פענח, מספר שניים בהיררכיה המצרית, שהוא גם שר האוצר. יהודה וודאי מכונן את דבריו אליו, אך מבלי משים הוא מדבר גם אל אחיו, יוסף, ודבריו חודרים מבעד למסכה שהוא לובש אל עבר האיש שמאחוריה. ניתוח מעמיק של דברי יהודה, איפוא, צריך להתחשב לא רק בקהל שיהודה פונה אליו - המשנה למלך - אלא גם את הקהל שבאמת שומע את דבריו - יוסף בן יעקב.

מעבד לנקודת המבט של יוסף מסביר את החלק השלישי של נאום יהודה, הצעת ההחלפה, באור אחר. התגלותו המפתיעה של יוסף (מה:א-ג) באה כתוצאה ישירה וברורה מדברי הייאוש והאבל של יהודה "איך אעלה אל אבי והנער איננו אתי, פן אראה ברע אשר ימצא את אבי" (מד:לד). דבריו של יהודה, שכוונו אל לבו האנושי של המשנה למלך, מגיעות אל לבו האנושי של מישהו אחר לחלוטין:

וְלֹא יָכֹל יוֹסֵף לְהִתְאַפֵּק לְכָל הַנְּצָבִים עָלָיו, וַיִּקְרָא הוֹצִיאוּ כָל אִישׁ מֵעָלָי, וְלֹא עָמַד אִישׁ אִתּוֹ בְּהִתְוַדַּע יוֹסֵף אֶל אָחָיו. וַיִּתֵּן אֶת קִלּוֹ בְּבִכּוֹ, וַיִּשְׁמְעוּ מִצְרַיִם, וַיִּשְׁמַע בֵּית פְּרָעֹה. (מה:א ב)

אין ספק כי גם לחלק המתוכנן בנאומו של יהודה יש תפקיד מרכזי בהתגלותו של יוסף. יהודה מספר סיפור של אב סובל וגוסס כדי שהמשנה למלך ירחם עליו, למרות שהוא בירוקרט מניפולטיבי. אולם, אין זו הסיבה היחידה לכך שיוסף החליט להתגלות. כאשר יוסף שומע את יהודה דואג ליעקב ולבנימין, הוא שומע את מה שהוא לא שמע עשרים שנה לפני כן. לא נוכל לעולם לדעת בבירור אם יוסף שמע את השיחות של אחיו ואת הצעתו של יהודה למכור אותו לישמעאלים, אך הכתוב סומך את זריקת יוסף לבור (לז:כג-כד) לארוחה בה נקשר הקשר למכירת יוסף (לז:כה-כז), ובנוסף לכך האחים אומרים לאחר מכן שהם שמעו את יוסף מתחנן אך הם התעלמו ממנו (מב:כא); זעקות העזרה של יוסף נענו בצלילי ארוחה עסקית.

כפי שהדגשנו לעיל, יהודה מדגיש, לאורך החלקים האחרונים של טיעונו, את מערכת היחסים המיוחדת שבין יעקב לבין רחל ואת המעמד המיוחד של ילדיהם המשותפים. יעקב, בדבריו של יהודה, קורא לרחל "אשתי", כאילו לא היו לו נשים אחרות (מד:כז); הוא מתגעגע ליוסף, מקרב את בנימין (מד:כח,ל) וימות בוודאי אם בנימין יעזוב אותו (מד:כח,לא). יהודה מקבל את המצב הזה ומכבד אותו, ומוכן - מתוך תחושות אהבה וחובה - להקריב את חירותו כדי לשמר אותו. אם כן, יוסף שומע - סוף סוף - את ההיפך הגמור למהלכים שהובילו אותו לעבדות במצרים; הוא מבחין בכבוד, חובה, דאגה והקרבה עצמית למען יעקב ולמען אהוביו; הוא רואה את האהבה והחיבה לבנימין.

זאת ועוד; כפי שטענתי בשיעור לפרשת מקץ, יוסף ניסה ליצור מחדש - בעזרת דרישת בנימין במקום כסף - את הנסיבות שהובילו למכירתו. כאשר יהודה אינו מוכן למכור את בנימין תמורת מזון, הוא מבטא את

סירובו למכור מחדש את יוסף. כאשר יהודה מציע את עצמו, יוסף מבין שהוא הפך לגמרי את עורו: מי שניסה למכור את יוסף בן רחל עבור הנאת עצמו (לז:כו-כח), מוכר עכשיו את עצמו בשביל בנימין בן רחל.

לסיכום, אם כן, נוכל לומר במידה רבה של וודאות, כי התגלותו של יוסף נגרמת במישרין על ידי הרגשות שיהודה חושף בפני יוסף - מבלי לדעת שהוא יוסף.

יד ההשגחה

מילותיו של יהודה, איפוא, הן המילים המדוייקות הנדרשות כדי לגלות את יוסף; אולם, איך יהודה יודע לומר דווקא את הדברים הללו, מבלי לדעת שהוא עומד בפני יוסף?

נוכל לייחס זאת ליד המקרה וליחסי הגומלין האקראיים בין הבחירות החופשיות של בני האדם; יהודה מזניח את הנאום הכתוב מראש ויוצא בפרץ רגשות בלתי נשלט. שבירת מסכת הנימוס והדיפלומטיות שלו גוררת את שבירת המסכה של המשנה למלך שלובש יוסף.

אולם, אנו יכולים - ואולי אף מוכרחים - לייחס זאת להשגחת ה'. מיד לאחר ההתגלות לאחים, יוסף מייחס את כל האירועים שקרו לו להשגחה: ה' גלגל זאת כדי לכלכל את המשפחה (מה:ה,ז), ולכן יוסף מנקה את האחים מכל אשמה - "לא אתם שלחתם אותי הנה כי האלוקים" (מה:ח). אין זו אפולוגטיקה, אלא הדגמה של השילוב המסתורי שבין ההשגחה לבין הבחירה, שילוב המתקיים לאורך כל סיפור יוסף ואחיו.

כך יש לומר גם לגבי המעבר בנאום יהודה. על פניו, יהודה מדבר עם המצרי; מתחת לפני השטח, לעומת זאת, מתרחש משהו אחר: ה' משפיע על בחירת המילים של יהודה, ומפנה אותן אל יוסף "האמיתי" - הוא עוזר ליהודה לשנות את הנמען של טיעונו מהמשנה למלך ליוסף, ולגלות את הנסתר.

זוהי התוכנית האלוקית, והיא המאפשרת את הפיוס בין יוסף לבין אחיו.

השינוי שחל ביהודה

הקשר שבין פרשיות יהודה

לפני סיום, הייתי מעוניין לדון בקהל שומעים שלישי השומע את טיעונו של יהודה. כפי שהאברבנאל רומז בסוף דיונו בדבריו של יהודה, דבריו של יהודה מכוונים לא רק למשנה למלך או ליוסף, אלא גם לקורא המעוניין באפוס יוסף ובהתפתחות דמותו של יהודה. האברבנאל טוען כי יהודה היה צריך להקריב את עצמו כדי להיענש בתבנית של מידה כנגד מידה, ובכך לכפר על המלצתו למכור את יוסף. רק אנו, הקוראים, מכירים את כל החלקים הדרושים להבנת סיפור דמותו של יהודה.

את תפקיד המפתח שלנו, כקוראים, נוכל להבין על ידי הפניית תשומת לבנו לעובדה שכל סיפורי יהודה בשלוש הפרשיות וישב-מקץ-ויגש מחוברים בסדרה משותפת של מונחים וסמלים.

אורות הזרקורים מופנים על עבר יהודה לראשונה בסיפור המכירה, משום שרעיון המכירה הוא רעיון שלו (לז:כו-כז). האחים שולחים את מעילו של יוסף ליעקב לאחר שהם טובלים אותו בדם, ומבקשים ממנו לזהות את המעיל ("הכר-נא"); יעקב אכן מכיר את המעיל ומסיק שיוסף נטרף (לז:לג). בהקבלה לכך, כאשר תמר יוצאת להשרף היא "שולחת" לחותנה ומבקשת ממנו "הכר נא" למי שייכים המטה, החותמת והפתילים. יהודה מכיר את החפצים - אבל גם בצדקתה של תמר (לח:כו).

כפי ששני הסיפורים הראשונים על יהודה קשורים זה בזה, כך גם לגבי פרשיית תמר והמשך עלילות יהודה. כאשר יהודה מבטיח תשלום לזונה בפתח עיניים, הוא נותן לה את חפציו האישיים כערבון. מונח זה מופיע פעמיים נוספות בהקשר ליהודה: כאשר הוא מבקש שבנימין ירד עם האחים למצרים, הוא מבטיח ליעקב כי "אנכי אערבנו, מידי תבקשנו" (מג:ט), ובדבריו ליוסף הוא מסביר לו "כי עבדך ערב את הנער" (מד:לב).

התפתחות השינוי שחל ביהודה

נוכל, איפוא, לראות כך את המבנה:

יהודה ויוסף (מכירת יוסף, לז:כו-לו) - שליחה והכרה.

יהודה ותמר (לח:ז-ל) - שליחה והכרה; עירבון והבטחה.

יהודה ויעקב (מג:א-י) - עירבון והבטחה.

יהודה ויוסף (טיעונו של יהודה, מד:ל-לד) - עירבון והבטחה.

התבנית הספרותית של המבנה מסמלת את המעבר ההדרגתי ממודל אחד למשנהו, כאשר הראשון, המציין את חוסר האחריות והשנאה, מפנה את מקומו לקבלת אחריות ואהבה; דמותו של יהודה, אם כן, מתפתחת בצורה משמעותית לאורך שלוש הפרשיות שלנו.

יהודה חוטא בהצעתו למכור את יוסף. הוא מציע למכור את יוסף משום שאין רווח ברציחתו, וגם משום שהוא אחיהם (לז:כו-כז); יהודה לא בדיוק מבין את המשמעות של אחווה ואחריות משפחתית. הוא מתנהג ביהירות, ואינו מתחשב בתוצאות של מעשיו ובהשפעתם על אנשים אחרים; איכפת לו בעיקר מעשרים שקלי הכסף שהוא קיבל עבור אחיו. התנהגות זו מסומלת על ידי שליחת הכתונת של יוסף ליעקב בצירוף הדרישה "הכר נא".

בסיפור יהודה ותמר, יהודה מקבל טיפול דומה לזה שהוא נתן ליוסף. כפי שיהודה שלח ליעקב כתונת כדי שהלז יכיר אותה, ובכך יתוודע למותו של יוסף, כך גם הוא מקבל חפצים לזיהוי. הוא צריך לעמוד בפני העובדה שהוא חטא כלפי תמר, התעלם מרשעות בניו וחרץ דין מהר מדי - וזאת מלבד העובדה שהוא התרועע עם פרוצה. בעקבות מאורעות אלו יהודה מתבגר, ועובר מעולם היהירות וההזנחה אל עולם האכפתיות והאחווה. הוא עובר מעולם בו שולחים חפצים לזיהוי לעולם בו הוא ערב עבור אנשים; יהודה נעשה אדם צנוע, אכפתי ואחראי.

הסמל של יהודה החדש, העירבון, מופיע בשני הסיפורים האחרונים כאות לשינוי. יהודה מציע את עצמו לאביו כעירבון לבנימין, ולוקח אחריות על שרידתה ושלומה של המשפחה ועל חייו וליבו של אביו. יהודה ממשכן את עצמו - שהרי זוהי המשמעות של "עירבון" - כפי שפעם הוא מכר את יוסף; אך הפעם הוא יהיה לעבד, במקום מכירתו של יוסף לעבדות בפעם הראשונה.

יהודה מגיע לשיא מבחינת שינוי דמותו בחלק האחרון של טיעונו ליוסף. יהודה העניו, האכפתי, הדואג והאחראי מציע את עצמו במקום בנימין; כך יהודה מתקן את החטא הקדמון של אישיותו הפגומה: מבלי להתחשב בעצמו או בגורלו, הוא מוכן לחיות חיי עבד כדי שאחיו יהיה חפשי.

סוף הנאום של יהודה אינו מיועד, אפוא, רק לאוזניו של המצרי (כפי שיהודה חשב) או לאוזניו של יוסף (כפי שה' אולי תכנן), אלא גם עבורנו, הקוראים; כך נוכל להעריך את עוצמת התיקון והשינוי שחלו ביהודה.

לעיון נוסף

1. השוו את מדי:ט למב:ט-יג. האם יוסף שאל את אחיו אם יש להם אב או אח? ראו רש"י ורמב"ן על מדי:א. מהי נקודת המחלוקת? עיינו בהקשר זה במד:כ-כג - האם הכתובים הללו מכריעים? אם אין מחלוקת, נסו להסביר מדוע התורה מציגה גרסאות שונות לסיפור. נסו להשתמש בהנחותיהם של רש"י ורמב"ן לגבי המאורעות האמיתיים. האם היה זה חכם מצד יהודה להזכיר את האישום בריגול בנקודה זו?

2. קראו שוב את מב:ז-ט. לפי הדיון בשיעור, כיצד יוסף "הכיר" את אחיו? השוו ללח:כה-כו, לז:לב-לג ורש"י על מב:ח. כיצד רש"י מבאר את הפסוקים הנ"ל?

3. ראו מד:כב. מי הולך למות? ראו רש"י רמב"ן ורשב"ם. האם עמדתם של רש"י ורמב"ן עקיבה? האם יש בכך התאמה לתכניותיו של יהודה? ראו מד:כ.

4. קראו את רש"י על מדי:ח-יט, ועיינו בדברי הרמב"ן על אתר. מדוע הרמב"ן דוחה את דבריו של רש"י? האם דבריו של יהודה יכולים להקרא כדרישה לדין שווה? כיצד הבנה זו מתאימה לראיית נאומו של אברהם כפי שפורטה בשיעור? האם גישה זו מנהירה יותר טוב את הסתירה בין מדי:ט-כג למב:ט-יג?